

ВІДГУК
офіційного опонента Пухонської Оксани Ярославівни
на дисертацію Кірячок Марини Володимирівни
«Візії апокаліпсису в українському постмодерністському романі»,
подану на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук
зі спеціальності 10.01.01 – українська література

Виклики, перед якими постала українська культура на зламі тисячоліть спровокували пошуки нею нового змісту, форми і, передусім, власного автентичного голосу. Маємо на думці щонайменше три потужних імпульси, які причинилися до радикальної зміни суспільної свідомості, а відтак до появи нових векторів розвитку культурної інтерпретації світу. Ідеться насамперед про те, що завершувалось століття, яке для світової спільноти було вкрай травматичним: із досвідом двох світових воєн, не знаного досі геноциду у формі Голокосту, Голодомору, і, що найсуттєвіше, трьох тоталітарних режимів, нищівних за своєю політикою і зосереджених у досить вузькому просторі Європи. Другим, найбільш вагомим, зокрема для української культури, був факт розпаду останнього, найтривалішого з режимів – Радянського Союзу. Очікуваний занепад, здавалось би, останньої імперії призвів не лише до омріяної свободи та культурного плюралізму, а й до розгубленості соціуму, що в одну мить втратив будь-які орієнтири, звичну стабільність і певність у завтрашньому дні. Третім викликом, який став перед культурою кінця 1980-х – початку 1990-х, був стрімкий інформаційно-технічний прогрес із глобальною перспективою втрати інформаційних, культурних, етнічних кордонів. Усі ці чинники, з одного боку, стимулювали перспективи творення нового обличчя національної культури, залучаючи надбання і досвід відкритої на той час культури Заходу; з іншого, – формували перспективу невідомості й апокаліптичного страху, за яким, із закінченням хай і кривавої епохи, настане остаточний «кінець», що у 1992 році на хвилі відбудови посткомуністичної Європи проголошував Френсіс Фукуяма у праці *«Кінець історії та остання людина»* (1992).

Література в таких умовах теж опиняється на роздоріжжі вибору власного обличчя, прийняттого читачеві. Більше того, перед нею постає ще одне завдання: сформувані читача, який в пострадянських умовах навчиться знаходити різницю поміж ідеологічно правильним та ідейно правдивим. Як перед письменником, так і перед читачем постає проблема творення нової естетики посттоталітарного часу. На початку 1990-х література в умовах так званого «кінця історії» в основному зосереджена була на активних спробах молодих авторів розпрощатися із минулим, показавши його абсурдність та беззмістовність. Модель поведінки молодого покоління та інтерпретацію ним минулого на цьому історичному етапі Вольтер Бенн Міхаельс пояснює таким чином, що коли у 1989 році в Москві скінчилася історія, змінюється не тільки геокультурна карта світу, а і його філософічний вимір. Світ має або «розпочатись заново, або остаточо змінити

напрямок розвитку цивілізації»¹. Польська дослідниця Марія Яніон бачить дещо іншу перспективу розвитку пострадянських суспільств. Вона не ставить в основу своєї постколоніальної концепції проблеми *кінця*, за якою, в світлі фукуямівської візії, не залишиться ані мистецтва, ні філософії, лиш «постійна опіка над музеєм людської історії». Натомість дослідниця виразно акцентує увагу на проблемі *звільнення*, зауважуючи, що держави Центрально-Східної Європи звільнилися з-під замка для того, аби мати змогу відкритися через вивільнення з усіх нав'язаних систем і доктрин. Із такими переконаннями входять в незалежність і представники молодшої української інтелігенції, презентуючи апокаліптичну візію часу і країни, що зникає на очах.

Цілком логічно у річище наукових студій над літературою того періоду вкладається праця Марини Кірячок «Візії апокаліпсису в українському постмодерністському романі». Хоча перші літературні спроби есхатологічного характеру відомі ще із XIX століття (наприклад, роман Мері Шеллі «Остання людина» 1826), проте свого поширення апокаліптична тема набула вже після Другої світової війни, коли можливість глобального застосування ядерної зброї увійшла в суспільну свідомість. Знаковими прикладами зі світової літератури є «Зірка людська» (1952) Андре Нортон, «Вільне володіння у Фарнхемі» (1964) Роберта Хайнлайна, «Листоноша» (1985) Девіда Бріна, «Сліпота» (1995), Жозе Сарамого, «Дорога» (2006) Кормака Маккарті. Згодом у художній апокаліптичний дискурс зарубіжжя вписується і українська література. Ставлячи за мету дослідити особливості кінцесвітніх мотивів в українському сучасному романі, авторка рецензованої дисертації порушує доволі актуальні проблеми історіософського, психоаналітичного та меморіастичного культурних дискурсів. Аналізовані романи «Воццек» Юрка Іздрика, «Сталінка» Олеса Ульяненка, «Щоденний жезл» Євгена Пашковського, «Смітник Господа нашого» Галини Пагутяк, «Час смертохристів» Юрія Щербака – це абсолютно нова на свій час модель репрезентації світу з позиції індивіда і соціуму, що втратили духовні, психологічні, політичні та суспільні орієнтири. Дисертантка робить сміливі спроби вписати апокаліптичний роман у постмодерну канву вітчизняної літератури, що вже наприкінці 1980-х років стала альтернативою літературі традиційній, не маючи, однак ані виразних рис, ні виробленої власної художньої мови. Однак, опираючись на постмодерну традицію, створену в західній культурі вже наприкінці 1950-х років, українські автори намагаються адаптувати її у культурі національній. У своїй праці, покликаючись на дослідження Тамари Гундорової «Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн» (2005), дослідниця акцентує увагу на тому, що українська постмодерна апокаліптична проза є своєрідною реакцією на виклик катастрофи ядерного вибуху.

За визначенням Д. Фоккеми, постмодернізм постає супроти ієрархічності. Це дискримінує, нівелює розбіжності між правдоподібністю і фікцією, минулим і теперішнім, істотним та неістотним², а тому, обравши шлях іронічного,

¹ Michaels W. B. Kształt znaczącego. Od roku 1967 do końca historii / Walter Benn Michaels. – Kraków, 2011. – s. 33

² Fokkema Douwe W. Historia literatury. Modernism I postmodernism / Douwe W. Fokkema. – Warszawa : Instytut kultury, 1994. – s. 52

гротескного викриття та дискримінації ідеологічної літератури, тексти того часу частково вписуються в окремі канони постмодернізму. Проте, варто зауважити, що аналізовані авторкою романи, зокрема їх апокаліптичний характер, значною мірою засвідчують стан постколоніальної стагнації культури, яка в поривах до творення майбутнього відчуває травматичний баласт тоталітарного минулого. Доречними у цьому випадку є спостереження Едварда Саїда, за яким «постімперські автори (СРСР хоч і формально не був імперією, однак, перейнята і адаптована Сталіним у 1930-х роках модель імперського правління *de facto* існувала в Радянському Союзі практично до періоду так званої «відлиги» - О.П.) <...> носять у собі своє минуле – як шрами від принизливих ран, як підбурення до різних учинків, як імовірно переглянуті візії минулого, що тяжіють до постколоніального майбутнього»³. А тому вияв апокаліптичної свідомості героїв досліджуваних творів, модель їх поведінки і світобачення засвідчують постколоніальну дезорієнтацію суспільства, яке через апокаліпсис як своєрідний катарсис тяжіє до відродження світу після «кінця історії».

У першому розділі «Український постмодерністський роман. Становлення жанру та його різновиди» авторка резюмує дослідження постмодернізму зарубіжних авторів покликаючись на праці Ж. Бодрійяра, Ж. Дерріди, Ж. Батая, Р. Барта, Ж. Дельоза, Е. Левінаса, Е. Макінтайра, У. Еко, Ч. Тейлора, М. Фуко, акцентуючи увагу на суттєвих відмінностях цього культурного феномену в українській літературі. М. Кірячок специфіку вітчизняного вияву постмодерного тексту пояснює згаданими вище особливостями посттоталітарного дискурсу, який на початку 1990-х ще не набув відповідної інтерпретації. Однак в сфері художнього тексту проблема дистанціювання від ідеологічного та відродження національного літературного дискурсу, як і пошуки нових літературних форм та смислів значною мірою спричинили експериментальні спроби формування *іншої* літератури на противагу літературі традиційній. Дослідниця влучно зауважує, що сміливі експерименти українських авторів, які витісняли традиційні форми і зміст творів на культурний маргінес, спричинили зародження численних наукових дискусій щодо можливості появи постмодерного твору на руїнах соцреалізму та незавершеної, через відомі причини, модерністичної традиції. Фундаментальною проблемою таких дискусій була власне суть явища постмодернізму, оскільки західні теорії і практики не зовсім надавалися до застосування їх в художній словесності, що тривалий час перебувала під пресингом ідеологічного одновекторного напрямку, українська ж версія розвивалася навколо питань продовження традиції модерну і авангарду. У контексті теоретичних пошуків підґрунтя дослідження Марина Кірячок апелює до студій Тамари Гундорової, Ярослава Поліщука, Ніли Зборовської, Марка Павлишина, Тетяни Гребенюк, Роксани Харчук та ін.

Важливим, однак, аспектом у цій частині роботи є розуміння авторкою того, що національний вияв постмодернізму оснований передусім на витісненні тоталітарного досвіду та цілковитому дистанціюванні від ідеологічних наративів,

³ Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд. – К. : Критика, 2007. – 301 с.

що в прозі цього характеру було досягнуто методом викривальної іронії та гротеску.

Значну увагу дослідниця приділяє специфіці апокаліптичної тематики українського роману, що становить домінуючу складову об'єкту її наукових пошуків. На основі класичного біблійного розуміння явища гуманітаристика вибудовує різноманітні метафоричні версії апокаліпсису, які стають своєрідною матрицею інтерпретації свідомості соціуму в період «кінця історії». Тотальна деконструкція звичного трибу життя людини, особливо в період глобалізаційних змін (екологічних катаклізмів, науково-технічного прогресу, ядерної, біологічної зброї, локальних війн тощо), призвела до формування перманентного цивілізаційного страху зникнення. Окрім того, травматичний досвід минулого, який людство після кривавого ХХ століття не в змозі до кінця осягнути і перебороти, підтримує тривалу ситуацію межі, перейти яку, як виявилось, не так просто. Філософічні погляди Ф. Ніцше, О. Шпенглера, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтона, до яких частково апелює дослідниця, підтверджують дуалістичну природу апокаліптичних візій в сучасній свідомості соціуму: релігійну («смерть Бога», розуміння гріха в сучасному світі, розхитані духовні основи і цінності) та власне соціальну (перелічені вище чинники). На відміну від вищезгаданих зарубіжних творів, автори яких значною мірою зосереджуються на проблемі людини, що пережила апокаліпсис, досліджені авторкою твори українські в основному акцентують увагу на так званому апокаліпсисі у процесі. Дисертантка зазначає особливість зміщення психологічних орієнтирів персонажів у домінуючому напрямку від «ми» до «я», причому «я», котре опиняється у стані тотальної руйнації міфів, уявлень, світоглядів. Апокаліптика українського роману ґрунтується не так на катастрофі людства, як особистості, що виразно проглядається на прикладі героїв «Воццека», «Сталінки», «Щоденного жезла». Герої, що втрачають свою індивідуальність в результаті звиродніння навколишнього світу, переживають не стільки кризу суб'єктності, як радше психологічну деградацію.

Опираючись на наявні вже студії та дослідивши специфіку обраних творів, авторка пропонує доволі вартісну власну класифікацію «кінцевітнього візіонерства», виокремлюючи *апокаліпсис як художню гру*, що цілком логічно вкладається у схему постмодерних експериментів, *апокаліпсис як пророцтво*, у контексті чого прослідковуємо актуальний для модерної літератури тип автора-деміурга, що перебирає на себе роль творця альтернативного світу, і *апокаліпсис як подію*, прообраз страждань, що неодмінно мають привести до катарсису, відродження людини і світу.

У другому розділі «Художньо-образні моделі апокаліпсису» авторка розкриває наративні матриці апокаліптичного дискурсу в сучасному українському романі на прикладі окремих творів Ю. Іздрика, О. Уляненка, Є. Пашковського, Г. Пагутяк, Ю. Щербака. Так, «Воцек» Іздрика, на її думку, є зразковим прикладом постмодерного есхатологічного роману, де герой переживає екзистенційний занепад власного «Я», конструюючи навколо себе простір, позбавлений сутнісних ознак реальності. Його навколишня дійсність ефемерна, здатна щомиті розсипатись на друзки. Дослідниця слушно зауважує, що

апокаліпсис у романі – це «процес, що підпорядковує собі свідомість літературного персонажа та призводить до деконструкції створеного автором літературного виміру» (с.41). І то, власне, якраз той випадок, коли зміст і форма твору відображають актуальну кризу національного мистецтва, що перебуває у пошуках властивої мови для самовираження, в той час, коли літературні спроби відродити знищену традицію старшого покоління виявилися не на часі, а експерименти молодих не знайшли відповідної читацької аудиторії. Окрім того, світ «Воццека» – це світ, що втратив рівновагу і балансує поміж деконструйованим минулим і надміру загрозливим майбутнім.

У «Сталінці» Олеся Ульяненко дослідниця вбачає приклад того, як відбувається розкладання вмерлої епохи у свідомості окремих індивідів. Сталінка – це не лише локус: район міста, будинок, квартира. Це метафора тоталітарного минулого, яке, насправді, із розпадом Радянського Союзу не завершилось. Процес його догнивання – це процес тривалого апокаліпсису, що, з одного боку, паралізує соціум, а з іншого, мотивує його до реконструкції і переосмислення пам'яті.

У досліджуваному М. Кірячок романі Євгена Пашковського «Щоденний жезл» влучно зацентровано увагу на порушеній проблемі митця у реаліях ПОСТ-часу. Світ після Чорнобиля є прообразом постапокаліптичного виміру, в якому як цінності знівельовані духовність, мистецтво, та й саме життя. За своїм характером твір є продуктом постколоніальної свідомості, де наратор не стільки дошукується причин, скільки констатує факт деградації і морального звиродніння світу. Твір цілком вписується в рамки постмодерної доби, однак є виразно антагоністичним до самого принципу постмодернізму, тяжіючи радше до духовних і ментальних основ національної культури, на що дослідниця не звертає належної уваги.

Розглядаючи роман Галини Пагутяк, дисертантка зауважує тривимірність художнього світу твору, де переплітаються міфологія, химерна уява і альтернативна дійсність. Влучним є спостереження, що ірраціональний простір «Смітника Господа нашого» – це простір психологічного апокаліпсису. Есхатологічна візія у цьому випадку передбачає перспективу відродження, знаком чого може слугувати хоча б образ Дивної країни – символу Раю.

Трилогію «Час смертохристів» Юрія Щербака Марина Кірячок позиціонує як апокаліптичний роман, хоча, події, що розгортаються у творі засвідчують радше постапокаліптичну візію світу після атомного вибуху. Есхатологія твору репрезентована одночасно у кількох площинах: особистого, національного, глобального. Однак, оскільки в цілому дослідниці йдеться про візії апокаліпсису, а не власне про апокаліптичний роман, то порушені у творі проблеми цілком надаються для дослідження його саме в запропонованому авторкою ключі.

Третій розділ роману присвячений «Формам художньої реалізації апокаліптичних візій у романному тексті». Дослідниця вдається до аналізу постмодерної специфіки творів на рівні мови, жанру, міжтекстових полілогів. Так, інтерпретація «Воццека» в інтертекстуальному ключі засвідчує вдалу спробу письменника через уписування свого героя в літературні контексти на рівні інших героїв, культурних та літературних текстів показати, з одного боку, фрагментарність світу, його здатність бути розщепленим на молекули, з іншого ж, – його виняткову цілісність, метатекстуальність. Світ «Воццека», як зауважила

дослідниця, – це безкінечні ремінісценції, цитати, алюзії, культурні коди тощо. Співіснування різних текстових відголосів у свідомості Іздрикових героїв (тут М. Кірячок бере до уваги також твір «Подвійний Леон») призводить до його внутрішньої дезорієнтації, а ідеали, пропаговані впродовж усієї історії культури цивілізації, не виправдовують себе. У поле зору дослідження впадає також біблійна інтертекстуальність «Щоденного жезлу» Є. Пашковського, яка, за переконанням авторки праці, посилює есхатологічні мотиви твору.

Особливої уваги заслуговують студії мовної специфіки творів. Значної уваги у цьому плані Марина Володимирівна знову ж таки надає «Воццеку» Іздрика, який через оригінальні фонетичні, орфографічні, морфологічні та власне лексичні експерименти досягає ефекту смислової гри, притаманної постмодерному письму. Однак застереження викликає той факт, що дослідниця зосереджується власне на лінгвістичному спектрі проблеми, опускаючи передусім значення мови в пошуку нового смислу, нового світогляду. Мова є не засобом реалізації думки, а радше простором, не звуком, а смислом, що засвідчують окремі спостереження авторки у контексті аналізу роману Є. Пашковського. Попри все, бракує залучення до цього контексту також досліджуваних творів Г. Пагутяк та Ю. Щербака, які авторка опускає.

Однією з проблематичних площин своїх студій Марина Володимирівна Кірячок обирає специфіку жанру. На прикладі згадуваних романів, вслід за провідними теоретиками постмодернізму, дослідниця підтверджує факт докорінної зміни класичного розуміння жанру. Есеїстична, щоденникова манери романних оповідей, інтертекстуальний бриколаж тощо репрезентують новий для української художньої словесності стиль письма. Однак такі літературні експерименти значною мірою сприяють інтерпретації апокаліптичної візії, яка сама за своєю суттю є своєрідним психологічним експериментом.

Узагальнюючи враження від наукової праці Марини Кірячок «Візії апокаліпсису в українському постмодерністському романі», варто визнати, що це важливе в українському літературознавстві комплексне дослідження сучасної української прози. Дисертантка порушує актуальні в сучасних літературознавчих студіях проблеми, професійно виконує поставлені відповідно до мети завдання, впроваджує до наукового обігу нові, досі не вивчені аспекти літератури доби Незалежності.

Не применшуючи наукового значення дослідницької праці авторки, все ж хотілося б зробити деякі зауваження до дисертації.

1) Доволі неоднозначним видається підхід авторки до розуміння постмодернізму як явища в контексті саме української культури. Застосовуючи ознаки постмодерного твору, виокремлені західними теоретиками, авторка випускає з уваги той факт, що український постмодернізм має радше хронологічний, аніж сутнісний вияв. Хоча й частково апелює до травматичного характеру пострадянських реалій. Опираючись на думку Леслі Фідлера, наприклад, Джон Сторі зауважує, що постмодернізм – це почасти «протест проти канонізації модерністської авангардної революції, напад на офіційний статус модернізму, на зведення його до статусу канонів високої культури в музеях та академічних колах

сучасного капіталістичного світу»⁴. Західний постмодернізм – це ціла філософія культури, основана на продовженні/запереченні модернізму як явища, що відбулося, чого, через запущену у 30-х роках репресивну тоталітарну машину, в нашій культурі відбутися не могло. А тому українські літературні експерименти, відкидання та заперечення усього що було «до сьогодні» - є продуктом епохи ПОСТ (посттоталітаризму, постколоніалізму, постімперіалізму), в якому постмодернізм має радше ознаки хронологічної рамки.

2) Опираючись на попереднє зауваження, окремі твори, досліджувані в дисертації, не зовсім вписуються в канву їх постмодерної інтерпретації. Наприклад, у романах «Щоденний жезл» Є. Пашковського та «Час смертохристів» Ю. Щербака М. Кірячок ідеться передусім про есхатологічний принцип, який, очевидно, не є визначальним у їхній приналежності до постмодернізму. Дослідниця неодноразово апелює до традиціоналістських поглядів і переконань Пашковського, як-от «нищівної критики зазнає й стара Європа, що пропагує «осучаснений» комплекс морально-етичних основ і духовних орієнтирів, неприйнятних для традиціоналіста Пашковського» (с. 72-73). В іншому місці вона твердить: «Ми схилиємось до висновку про те, що подібну оцінку Пашковський формує не стільки з об'єктивних реалій і міркувань, скільки з позиції «запеклого біблійця і традиціоналіста»» (с. 72), «Подібну думку Є. Пашковський висловлює й стосовно постмодернізму в літературі, протиставляючи йому власний мистецький голос» (с.122). У цьому контексті проблематичним видається також роман Юрія Щербака, в якому ані стиль, ні манера письма не відповідають ознакам постмодерної прози.

3) Варто би було також зацентувати увагу на відмінності поміж апокаліптичним і постапокаліптичним романом, оскільки, наприклад, у «Воццеку» Іздрика і у «Сталінці» Ульяненка зображено світ якраз в умовах катастрофи, найбільшого внутрішнього напруження героя, який переживає як власний, так і суспільний апокаліпсис. Натомість романи Пашковського та Щербака спрямовані на опис світу після катастрофи (Чорнобиля, тоталітаризму, техногенних аварій та ін.).

4) Бракує також хронологічної диференціації досліджуваних текстів, оскільки апокаліптичний роман 1990-х і 2000-х дещо різниться як характером персонажів, їх світоглядом так і зміною специфіки есхатологічного тексту.

5) Варто було б також взяти до уваги «Московіаду» Юрія Андруховича, яку вважають початком апокаліптичного постмодерного роману української літератури. Більше того, її інтертекстуальні перегуки з «Малим апокаліпсисом» (1979) Тадеуша Конвіцького засвідчують свідомий вибір автора у зображенні світу в момент «кінця історії». У контексті апокаліптичних художніх візій після 2000-х в цю канву виразно

⁴ Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Вступний курс / Джон Сторі / Переклад з англійської Сергія Савченка. – Харків : Акта, 2005. – с. 239

вписується «Тема для медитації» Леоніда Кононовича, а цей твір авторка дисертації також не розглядає.

Однак у цілому дисертація Марини Володимирівни Кірячок «Візії апокаліпсису в українському постмодерністському романі» виконана на достатньо професійному науковому рівні, демонструє філологічний хист дисертантки і містить низку наукових ідей, які збагатять українське літературознавство.

Дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника». Через те її авторка, Кірячок Марина Володимирівна, заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент



Handwritten signature of Oksana Pukhonska

**Пухонська Оксана Ярославівна,
кандидат філологічних наук,
докторант
кафедри української літератури
і компаративістики
Київського університету
імені Бориса Грінченка**

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРИНЧЕНКА	
Ідентифікаційний код 02136554	
ВЛАСНОРУЧНИЙ ПІДПИС	
<i>Пухонської О.Я.</i>	ЗАСВІДЧУЮ
(ПІБ)	
<i>Мамітько А.</i>	
(підпис)	